

- ⁴⁻⁵ Вагаповскі В. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624 — 1629. — Łódź, 1948. — S. 37.
- ⁶ Новосельський А. А. Указ соч. — С. 116.
- ⁷ Там же. — С. 117.
- ⁸ Шербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654. — К., 1989. — С. 61, 69.
- ⁹ Вагаповскі В. Op. cit. — S. 63.
- ¹⁰ РДАДА, ф. 123, 1625 № 11, арк. 8 — 9.
- ¹¹ Там же. — С. 8 — 9.
- ¹² Вагаповскі В. Op. cit. — S. 79.
- ¹³ Стороженко І. С. Восне мистецтво визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.: Автореферат дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 4.
- ¹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 2. — С. 134; Смолий В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 171.
- ¹⁵ Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 1. — С. 57.
- ¹⁶ РДАДА, ф. 123, 1624 № 3, арк. 107.
- ¹⁷ Там же, 1628 № 1, арк. 143.
- ¹⁸ Там же, 1629 № 9, арк. 16.
- ¹⁹ Там же, ф. 89, 1628 № 2, арк. 98.
- ²⁰ Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 3. — С. 564.
- ²¹ РДАДА, ф. 123, 1634 № 5, арк. 235.
- ²² Там же, арк. 235.
- ²³ Воссоєдинение... — Т. 1. — С. 177, 497.
- ²⁴ РДАДА, ф. 127, 1637 № 1, арк. 130.

М. В. Харшшин (Київ)

Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)

Тривалий час у науковій історіографії панувала думка, що Богдан Хмельницький слідом за політичним підпорядкуванням України Росії намагався приєднати до Московського патріархату й Українську православну церкву. Такий погляд на проблему поділяли не тільки вітчизняні (дореволюційні та радянські) вчені, а й історики з української діаспори¹.

Новітні дослідження українських науковців доводять хибність даної концепції. На основі нововиявлених архівних документів та критичного переосмислення відомих фактів дослідники дійшли висновку, що зусилля гетьмана були спрямовані на утворення й розбудову Української держави; інша річ, наскільки йому вдалося реалізувати свої наміри.

Особливий інтерес історики виявили до питань, пов'язаних із становищем Української православної церкви, яку тоді представляла Київська митрополія. З'явилися перші публікації, в яких дослідники намагалися висвітлити відносини українського козацтва в православної церквою, з російським патріаршим престолом за доби Хмельниччини, а також з'ясувати ставлення гетьманського уряду до церковного землеволодіння та українського духовенства в цілому².

Однак такі важливі проблеми, як взаємовідносини духовної влади Київської митрополії з урядом Богдана Хмельницького, роль Української православної церкви у державотворчому процесі, ще не вивчені належним чином. У даному повідомленні робиться спроба заповнити деякою мірою цю прогалину.

У січні 1948 року, як відомо, розпочалося козацьке повстання, якому судилося перерости у Визвольну війну українського народу. Однією з її головних причин було релігійне гноблення православного населення Речі Посполитої. Богдан Хмельницький у своїх зверненнях до українців прямо вказував, що польські власті «посполитим народом нашим заволодівши, не тільки у ярмо невольничче їх запрягли, але(й) по своїй волі безбожній і в душі вредную і правилами священним і святих отець наших противную вринути унію»

хотіли³. «Прошу, — закликав гетьман, — щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, приготували зброю для оборони стародавньої грецької віри»⁴.

Гасло боротьби «за віру» характерне для всіх періодів війни, незважаючи на те, що вище духовенство Київської митрополії, цінуючи надбання, досягнуті в добу митрополита Петра Могили, в цілому лояльно ставилося до польського уряду. Разом з тим воно підтримало дії Богдана Хмельницького, який із самого початку добивався від сейму Речі Посполитої, поряд із задоволенням козацьких вимог, й охорони «вольностей» православної церкви та повернення православним усіх її храмів⁵.

Особливо турбувало гетьмана становище дрібного духовенства. Воно знавало утисків не лише від католицької шляхти, а й від православних владик. Цей факт навіть був предметом окремого обговорення на одному з останніх передвоєнних засідань парламенту Речі Посполитої. Сеймова конституція 1647 року в зв'язку з цим постановила, «щоби владики руські священників до робіт не примушували та ніяких поборів не видумували»⁶. Тому гетьман домагався від польського уряду надання гарантій недоторканості всьому православному духовенству, незалежно від духовного сану та соціального походження.

В інструкції гетьманським посланцям до короля Володислава IV, зокрема, наголошувалося: «Щодо нашого духовенства стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати». Крім того, порушувалося питання про повернення православних храмів у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах, які свого часу перейшли у відання греко-католицької церкви. Повернуті «святі церкви» необхідно було «при давніх вольностях залишити»⁷.

Однак у травні 1648 року Володислав IV помирає. Польща мала обрати нового короля. На престол претендували три кандидати: брат покійного — Карл, самгородський князь Юрій Ракоці та королевич Ян-Казимир. Провідні верстви Польської держави добре усвідомлювали, що від позиції Богдана Хмельницького великою мірою залежатиме остаточний вибір кандидатури на трон, адже українські війська, перед якими Польща була майже безборонна, зупинилися неподалік Варшави — під Замостям.

Розуміли це й претенденти на польський престол. Через те Богдан Хмельницький уважно стежив за ходом виборів нового короля Речі Посполитої. Кандидатура Карла ним була відкинута відразу. Деякий час гетьман схилився до Юрія Ракоці⁸, але врешті-решт спинився на кандидатурі Яна-Казимира. При цьому однією з умов, висунутих гетьманом, було скасування церковної унії.

Цього на конвокаційному сеймі 1648 року вимагала й православна шляхта, яку представляв брацлавський воєвода Адам Кисіль. Будучи досвідченим політиком, він один з перших зрозумів можливі наслідки для Речі Посполитої козацького повстання та вплив українського православного духовенства на його розвиток. Ще в червні 1648 року воєвода вказував на необхідність самопожертви з боку шляхти заради злагоди і спокою в державі та попереджав про згубність наклепів на духовенство Української православної церкви, що їх поширювали єзуїти⁹.

На початку листопада 1648 року відбувся елекційний сейм, на якому Ян-Казимира обрали королем. Відразу ж Богдан Хмельницький нагадав монарху про умови, на яких погоджувався припинити війну. Серед них найголовнішими були: скасування церковної унії на всій території Речі Посполитої і зрівняння у правах православної церкви з католицькою.

Ян-Казимир погодився із справедливістю цих вимог і обіцяв по змозі їх виконати. Через деякий час він направив до гетьмана для переговорів своїх посланців — Станіслава Олдаковського¹⁰ і, дещо пізніше, пана Гіжовського, який мав при собі королівського листа. Як наслідок, 2 грудня 1648 року з'явився універсал Богдана Хмельницького, в якому гетьман повідомив українців про мир з поляками, а шляхту попередив, щоб не пригноблювала селян і не чинила утисків православної вірі. Богдан Хмельницький наголосив, що «Ян-Казимир, якого Господь Бог всемогутній зволив поблагословити

на панування», закликає припинити «цю непотрібну війну і пролиття християнської крові», знову повернутися «на свої землі, і залишає нас у мирі та при давніх вольностях»¹¹. Вірний своїм обіцянкам, гетьман почав відводити війська на територію України.

Піклування Богдана Хмельницького про права та привілеї Української православної церкви не обмежувалося переговорами з польським урядом. З розгортанням антифеодальної боротьби вже влітку 1648 року перед гетьманом виникло питання про ставлення до великих, насамперед монастирських, володінь Київської митрополії. Гетьманський уряд піклувався про монастирі, беручи до уваги їх заслуги перед православною вірою та переслідування з боку шляхетської влади. Крім того, частина священників особисто брала участь у Визвольній війні. З актових книг Руського воєводства відомо понад 100 імен представників духовенства, які разом із селянами напали на панську маєтку. Серед них були навіть сотники і полковники¹².

Козацька старшина вважала духовенство своїм союзником, оскільки церква мала великий вплив на маси і цим могла підтримати організацію нової влади в Україні. Заручитися її підтримкою, і особливо чорного духовенства, можна було лише шляхом розширення церковного землеволодіння.

Першими скористалися владою гетьмана посланці лівобережного Густинського монастиря. 2 липня 1648 року Богдан Хмельницький своїм універсалом підтвердив права монастиря на володіння та заборонив записувати в козаки його підданих. «А хто би мав оним, — попередив гетьман, — преї сей наш лист перешкоду й кривду чинити, теди ми такого яко незбожного й неприятеля Церкви Божої карати розказуєм»¹³. Того ж року, крім Густинського, охоронні грамоти одержали й київські монастирі, зокрема Флорівський та Печерський. Документи свідчать, що цього курсу Богдан Хмельницький дотримувався до кінця свого життя. З архівних матеріалів відомо, що гетьман надав підтримку 18 монастирям, затвердивши за ними 79 населених пунктів (35 «старих» і 44 новонаданих). Для порівняння: шляхта, за підрахунками академіка І. Крип'якевича, одержала від Богдана Хмельницького близько 50 маєтків, а старшина — до 20¹⁴.

Щодо володінь білого духовенства, то про них, по суті, немає відомостей. Проте гетьманський універсал, виданий Лазарю Барановичу з нагоди його обрання на Чернігівську кафедру, виразно свідчить про наміри Богдана Хмельницького зберегти маєтності і за білим духовенством. Гетьман підтвердив право «його милості отця Лазаря Барановича на достоїнство Єпископства Чернігівського, чину Східної Православної Церкви мати нашої», та наказував, щоб ніхто «маєтностей, поменяному єпископству належачих і де колвек знайдучихся отцю єпископу албо засланим на то от его милости особам заєжджати і посесію обирати не перешкоджав»¹⁵.

Дрібне духовенство, вплившись у ряди повсталого народу, цілком імовірно, також намагалось розширити свої володіння за рахунок маєтностей католицької церкви та шляхти. Разом з тим, з огляду на малочисельність скарг на сільських священників, можна припустити, що далеко не всі з них брали участь у погромах, пам'ятаючи про свій сан¹⁶.

Позиція гетьмана цілком відповідала інтересам Української православної церкви. Це дало підставу київському митрополитові Сильвестру Косову, обраному на кафедру в 1647 році — невдовзі після смерті Петра Могилы, вітати гетьмана як нового Мойсея, визволителя України з неволі.

Візд Хмельницького до Києва в 1648 р., напередодні різдвяних свят, був тріумфальним. Там його вже чекали послі від молдавського і волоського господарів, від турецького султана й семигородського князя. Особливу значимість зустрічі надавала присутність єрусалимського патріарха Паїсія, що саме прибув із Сходу і тепер від імені всіх православних церков та владик вітав козацького гетьмана. Патріарх мав дипломатичні доручення від молдавського господаря. Він намовляв Богдана Хмельницького використати успіх в інтересах усього східного православ'я: створити союз України, Молдови, Волощини й Росії і відстояти права православних народів, поневолених Туреччиною¹⁷.

Проте невдовзі виявилось, що продовження війни неминуче. Селяни зовсім не збиралися виконувати одне із зобов'язань Богдана Хмельницького перед королем Яном-Казимиром, а саме: повернутися до свого колишнього становища панських підданих. Уряд Речі Посполитої, в свою чергу, теж не міг повністю задовольнити вимоги повсталого українського народу. Отже, обидві сторони почали готуватися до нової кампанії 1649 року, що розпочалася в атмосфері загального піднесення всіх верств українського народу, включаючи й духовенство. За словами василіанського ченця Ласки, всюди на визволених територіях «і не чути іншої влади, окрім гетьмана та Війська Запорізького»¹⁸. Воєнні дії закінчилися укладенням 18 серпня 1649 року Зборівського договору. В цілому він не відповідав фактичному успіхові козацької армії, широким надіям народних мас, передусім селянства. Проте у разі його дотримання цей договір надавав Українській православній церкві великих прав. Зокрема, у вимогах Запорозького війська, переданих Яну-Казимиру, було записано:

- 1) Церковна унія скасовується взагалі;
- 2) Київський митрополит і два єпископи посідають місця в сенаті;
- 3) Православна церква зрівнюється з римо-католицькою. Православним дозволяється відкривати свої храми і вільно здійснювати обряд віросповідання в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах;
- 4) В українських містах, «починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров'ї, у воєводству Чернігівському» забороняється проживати єзуїтам, ченцям-католикам та євреям¹⁹.

Король погодився майже з усіма вимогами українців. Однак він вважав, що діяльність православної церкви не повинна виходити за межі, вказані козаками, тобто території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Долю унії, на думку монарха, мав вирішити найближчий сейм. Він же повинен був затвердити умови договору²⁰.

Слід відзначити, що над розробкою умов Зборівського трактату разом з гетьманом активно співпрацював київський митрополит Сильвестр Косів. Богдан Хмельницький намагався врахувати всі побажання українського владики²¹. Козацькі послы на Варшавський сейм зобов'язувалися добиватися підтвердження Зборівської угоди²².

Вимоги скасувати унію та надати православному київському митрополитові місце в сеймі викликали велике невдоволення з боку католицького духовенства²³. Тому на сеймі, що розпочав свою роботу в кінці 1649 року, митрополит Сильвестр Косів за порадою Адама Кисіля тимчасово відмовився від свого права засідати у сенаті. Це питання відкладалося до «майбутнього сейму». Самого ж Адама Кисіля на основі договору призначили київським воєводою (всі урядові посади у зазначених українських воєводствах мали надаватися виключно православної шляхті).

12 січня 1650 року сейм в цілому підтвердив «права та вольності православного руського народу і його віри». Луцьке, Холмське, Вітебсько-Мстиславське єпископства, а також Жидичинська архімандрія підпорядковувалися київському митрополитові Сильвестру Косову. Єзуїтам заборонялося відкривати свої школи в Києві. Православні одержували права на друкарні, школи та інші церковні «добра», а священники підпорядковувалися тільки духовному суду. 19 січня король Ян-Казимир затвердив погоджені сеймом умови Зборівського трактату, а 31 січня 1650 року документ внесли до Луцької гродської книги²⁴.

Незабаром після Варшавського сейму, 10 березня 1650 року, гетьман направив до короля ще одне посольство. Послам доручалося доповісти, що, незважаючи на затвердження козацьких прав, «пани уніати не хочуть відступитися, нехтують наказом і не хочуть залишати маєтків духовних установам, які здавна належать православним установам». Тому послы вимагали, щоб «унія була скасована» і розв'язання цього питання «не відкладалося на наступні сейми», а «фундації православні негайно повернути православному духовенству»²⁵. Що відповів Ян-Казимир — невідомо, проте вже восени того

ж року гетьман сповістив Волинську шляхту про повернення православній церкві її власності²⁶.

Дотримуючись своїх принципів, Богдан Хмельницький продовжував надавати посилену допомогу окремим православним монастирям та храмам. Зокрема, 15 травня 1651 року Максаківський монастир одержав універсал, яким заборонялося порушувати його земельні володіння²⁷. 30 травня 1652 року аналогічний документ був наданий і Київському Пустинно-Микільському монастиреві. Мало того, ченцям дозволялося стягувати десятину та «покольжешчину» з козаків, які проживали на монастирських землях²⁸.

Гетьман суворо карав тих, хто порушував його волю. Так, якісь «своєвольніє Костя Карпенко і Карп Лихий з купою немалою», знехтувавши гетьманським указом, здійснили розбійний напад на Густинський монастир і його «зпустошили, чернцов окрутне мордовавше, збили, а інших людей, ктіторов місця того святого, насмерть позабивали, січі та спрати церковні пошарпали». Дізнавшись про це, гетьман «пану сотнику і атаманови прилуцькому» наказав «тих здравцев», які «великое кривди бажає» спіймати і на місці суворо покарати відповідно до «декрету, от нас в войску виданого»²⁹.

Необхідно відзначити, що у першій половині 50-х років XVIII ст. для українського православного духовенства домінуючими були економічні інтереси. Проблема юридичного підтвердження та закріплення канонічних прав і привілеїв Української православної церкви в той час, по суті, була вже вирішеною (вона знову постане дещо пізніше, після Переяславської ради 1654 року). Саме економічні інтереси великою мірою й визначали ставлення єпископату Київської митрополії як до гетьманського, так і до польського урядів.

Уже в середині 1648 року війна переросла у селянську, що охопила майже всю територію України і супроводжувалася масовим винищенням панів, незалежно від їх національності та віросповідання. Відбувалися погроми шляхетських садіб і замків, канцелярій судових інстанцій, привласнювалося майно шляхти й орендарів, захоплювалися орні землі й сільськогосподарські угіддя тощо.

Не обминула гірка доля й православні монастирі митрополії. Так, на Правобережжі було зруйновано монастир в Денешах, що на Житомирщині. Великих збитків зазнали й київські монастирі, зокрема, Печерський, Михайлівський, Флорівський, Братський. Не визнавали над собою влади Микільського Пустинного монастиря жителі містечок Максимівки та Городища, про що свідчать універсали гетьмана³⁰.

На Лівобережжі, крім Густинського, руйнувань зазнали Максаківський, Козелецький, Макошинський, Мгарський монастирі. Селяни, монастирські піддані, як правило, відмовлялися виконувати свої повинності, нерідко захоплювали землі та млини, завдаючи тим самим «кривди і шкоди тому місцю святому»³¹.

Зрозуміло, що в умовах війни Богдан Хмельницький не міг своєчасно запобігти цим руйнуванням і захистити всі церковні володіння. А це не могло не відбитися на стосунках між ним і єпископатом Київської митрополії. Невдоволене духовенство поступово відходить від співробітництва з гетьманом.

Взагалі, хід воєнних дій і зміна при цьому влади суттєво впливали на матеріальне становище Київської митрополії. Так, після поразки українських військ під Берестечком польські власті відібрали у Києво-Братського монастиря села Мостище, Ксаверів, Мухойди, Сарновичі, Обиходи, Базар і Плисецьке, надані Богданом Хмельницьким. Умови ж Білоцерківського договору дозволили монастирю забрати ці села назад³².

Ситуація, в якій опинилася ієрархія Української православної церкви під час Визвольної війни, була надзвичайно складною. Вище духовенство Київської митрополії мало вибрати союзника і визначити своє місце в потоці бурхливих тогочасних подій. Загроза втратити привілеї та маєтки, здобуті ще за часів Петра Могили і значно розширені у роки війни, змусила український єпископат детальніше проаналізувати процеси, що розгорталися

навколо них. Врешті-решт православна еліта на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим вибрала найбільш оптимальний для неї варіант — уникати будь-яких політичних акцій, ухилятися від зв'язків, які б навіть частково мали політичний характер. Така позиція дала їм можливість підтримувати доброзичливі стосунки із всіма сторонами, задіяними у конфлікті, розвивати з ними господарські зв'язки, а також управляти митрополією та піклуватися про професійний рівень її духовенства.

У зв'язку з цим дещо ослабли відносини між «архієпископом Константинополя — Нового Риму і вселенським патріархом» Парфенієм та «святійшим, красномовнішим митрополитом київським, галицьким і всієї Русі паном Сильвестром». Малообізнаний патріарх, висловлюючи кожного разу «велику любов та радість» з приводу перемог Богдана Хмельницького, постійно просив Сильвестра Косова, щоб той «піклувався і старався перед благочестивим та великим вождем (Б. Хмельницьким) про встановлення й зміцнення великої церкви Христової», говорячи «добрі, милі та гарно підібрані слова від чистого серця». Ображений митрополит, дотримуючись своєї тактики, від відповідей патріарху ухилявся. А той просив Сильвестра Косова «віднині не нехтувати частіше писати» йому³³.

Добродійність гетьмана та прихильне ставлення до нього Константинопольського патріарха позитивно впливали на відносини між гетьманом і київським митрополитом. Незважаючи на те, що починаючи від 1651 року стосунки між ними помітно ослабли, ніхто з них не зробив жодного різкого випадку на адресу одного. Не посварили їх і відмінні позиції щодо майбутнього України. Річ у тім, що Богдан Хмельницький, переконавшись у пагубності союзу з Кримським ханством, на якісно новому рівні розпочав переговори з російським урядом. Щоб привернути увагу Росії, гетьман не відкидав такого варіанту, коли б «православний християнський цар на всі землі панував». Гетьман погоджувався російського царя «мати своїм» для України, але за умов широкої автономії. «Як служать йому (царю) Донські козаки, — заявив Богдан Хмельницький, — і ми так станемо служити йому для єдиної віри християнської; і коли захоче він міста свої забрати назад, ми допоможемо йому», але цар також зобов'язувався допомагати гетьманові³⁴.

Сильвестр Косів, добре знаючи, що «московитеня, которіє тільки лише голим іменем християня словут, а ділом і звичаями многими пуще і гірше варварів самих»³⁵, рішуче не погоджувався з намірами Богдана Хмельницького. Разом з тим він не втручався у справи гетьмана, не вдавався до яких-небудь політичних заяв щодо його дій.

Існували й інші обставини, які віддаляли Сильвестра Косова від гетьмана. Справа в тому, що вступ козацьких військ до міст супроводжувався погромами шляхти та католицького духовенства, а нерідко й зневажливим ставленням до православних священиків.

Універсали гетьмана, якими заборонялося чинити шкоду в маєтках католицької шляхти³⁶, як правило, не виконувалися. Та й сам Богдан Хмельницький при нагоді власноручно розправлявся з недругами. Зокрема, на вимогу одного з послів воєводи — пана Заліського — повернути відібраних козаками коней та гроші, «дісталось при цій згадці булавою від гетьмана, а під кінець били його обухами й поволокли в посольський постоялий двір». Решту послів взяли «до гармат. Із челяді, яка була на конях, одних убили, інших втопили». Нарешті, гетьман наказав, щоб після його від'їзду до Чигирини посланцям Адами Кисіля, які залишилися живими, «відрубали голови». Всі костьоли, — підсумував Ласка, — осквернили, всі отці наші в страху»³⁷.

Таке поведіння козацтва Сильвестру Косову та єпископам, як людям шляхетського походження, було не до вподоби. Власне цим можна пояснити факт задоволення митрополита вступом польсько-литовських військ на чолі з полковником Гонсевським до Києва, «який із своїм полком визволив уже наші житла від козацьких безчинств». «Ми, — із сумом констатував влади́ка, — були в неволі майже чотири роки і кожний день вмирали від жажів

козаків та власних наших підданих». 24 липня 1651 року митрополит «від самого себе та всього його духовенства» вручив полковнику 25 тисяч злотих³⁸. Вчинок Сильвестра Косова, мабуть, став відомим королю Яну-Казимиру, бо вже через місяць, 31 серпня 1651 року, він видав універсал, який гарантував особисту та майнову недоторканість православного духовенства, а також монастирів і храмів «грецької релігії»³⁹.

Поведінка митрополита давала підстави навіть сучасним українським дослідникам звинуватити його у відсутності патріотизму. Зокрема, Д. Дорошенко, розділяючи українське духовенство на прибічників москвофільської та полонофільської концепцій, відносить владу до останньої⁴⁰, що, на наш погляд, невірно. Позиція київського митрополита пояснюється тим, що він одним з перших зумів оцінити можливі наслідки політичного союзу з Росією для України та її православної церкви. Будучи високоосвіченою людиною, безмежно відданою православію, маючи глибокі знання з церковного права, він розумів, що слідом за політичним підпорядкуванням неминуче відбудеться й церковне, що впливало із самих канонів Церкви (православний 17. IV Вселенський Собор)⁴¹. Знаючи російську дійсність, Сильвестру Косову неважко було передбачити долю українського народу, Київської митрополії в лоні «істинного православного християнського царя». Тому він, уникаючи політичних дебатів, протягом усього свого життя намагався відгородити Українську православну церкву від «захисту» північних «государів» (царя та патріарха московського).

Однак це не заважало київському митрополитові підтримувати відносини з Росією на засадах, закладених ще Петром Моголою. Так, на прохання царя Олексія Михайловича від 14 травня 1649 року «учителів божественного писання відаючих і еллійській мові навичних до Москви для справи біблії на деякий час прислати» владика направив учителів Братського монастиря Єпіфанія Славянського та Арсенія Сатановського⁴². У свою чергу, ігумен цього монастиря Інокентій Гізель просив у російського царя допомоги на монастирські потреби. Така допомога була надана⁴³. У 1651 році в Росію «на царське ім'я і вічне проживання» прибув київський учений Дамаскин Птицький⁴⁴.

Особливо інтенсивно розвивалися відносини після того, як на московське патріаршество «пожалував государ без жереба» Микиту Миновича, в «чернецях Никона»⁴⁵. На запрошення нового патріарха, який проводив реформи у своїй Церкві, до Москви прибули з України друкарі, майстри-будівничі, проповідники, художники, надходили українські книги⁴⁶. Для співу в московських храмах охоче запрошували українських хористів. Зокрема, у 1652 році «прибув із Києва архідиякон Михайло та співаків 11 чоловік»⁴⁷.

Протягом усього періоду, коли Богдан Хмельницький вів переговори з Московією, Сильвестр Косів був у приязних стосунках з російським урядом. Задовольняючи його прохання щодо церковних потреб, митрополит натомість отримував жалувані грамоти, які дозволяли збирати в Москві пожертвування для київських монастирів. «Повели, государ, — писав, наприклад, митрополит царю влітку 1652 року, — дати своє жаловання: 12 міней місячних та прологи вересневі й березневі, та Феофілакта та устав великий, і на мене умилосердись, на одержу теплу пожалуй, щоб мені було чим взимку зігрітись»⁴⁸ — ⁴⁹. Водночас зовсім не спостерігалось контактів, що мали б політичний характер. Митрополит і українське духовенство у своїй більшості не мали взагалі ворожих настроїв щодо Росії, проте зовсім не хотіли йти під «високу государеву руку» і не поділяли намірів гетьмана укласти політичну угоду з Російською державою.

Час від часу Україну відвідують східні владика. Богдан Хмельницький, не маючи належної політичної підтримки з боку українських ієрархів, з успіхом використовував їх як посередників на переговорах України з Росією, а Паїсія, крім того, ще й з Молдовою та Волощиною⁵⁰ — ⁵². Для цього гетьману не треба було докладати багато зусиль. Східні духовники нерідко самі ініціювали подібні переговори, сподіваючись за допомогою двох могутніх православних держав — України та Росії — та при підтримці інших православних володарів, звільнити весь православний світ та його вселенську сто-

лицю — Константинополь від мусульманського засилля. Як стверджують С. Томашівський та Ю. Липа, назаретський митрополит Гавриїл і коринфський — Йоасаф, щоб заручитися підтримкою українського гетьмана, 8 листопада 1650 року навіть «миропомазали Богдана й Тимофея Хмельницьких, назвавши Хмельницького «государем Великої Росії»⁵³.

Коринфський митрополит Йоасаф тривалий час виступав як посередник у таємних переговорах між гетьманом та московським царем, про що свідчить його лист до Олексія Михайловича від 16 травня 1651 року, де, зокрема, було сказано: «Пишу я таємно і нікому б про це не відати»⁵⁴. Крім того, Йоасаф виконував доручення константинопольського патріарха Парфенія, який у своєму листі від 20 лютого 1651 року просив коринфського митрополита підтримати посла Микиту Михайловича на переговорах з Богданом Хмельницьким⁵⁵.

Взимку 1653 року Богдан Хмельницький зустрічався і мав розмову з новим константинопольським патріархом Афанасієм. Судячи з листа гетьмана до путивльського воєводи князя Федора Хилкова від 28 лютого, Богдан Хмельницький, побачивши такого «чесного чоловіка, деякі справи доручив», аби він, прибувши в Москву «у справах потрібних до його царської величності, запропонував (їх) таємно»⁵⁶.

Не цурався гетьман й допомоги московського патріарха Никона. 9 серпня 1653 року Хмельницький попросив його поклонитися перед царем, щоб той подав «нам руку допомоги і рать відпустив на допомогу від ляхів»⁵⁷.

(Далі буде)

¹ Див., зокрема: Э н г о р н В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1889. — Т. 1. — 104 с; Т а р н а в с к и й С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху // Архив Юго-Западной России. — Ч. 1. — Т. 5. — С. 1 — 172; Русское православие: веки истории. — М., 1989. — 720 с; Л о т о ц ь к и й О. Автокефалия. — Варшава, 1938. — Т. 2. 556 с.

² Напр: С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 504 с; С м о л і й В., Р и ч к а В. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 — 1764) очима правознавця // Укр. істор. журн. — 1993. — № 4 — 6. — С. 93 — 96; Ц е р б а к В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. 1993. — № 5. — С. 71 — 77.

³ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношение к России и Польше. — СПб., 1865. — С. 318.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Додаток. — № 1 (далі — ДБХ).

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 28в, арк. 1; спр. 28г, арк. 1 — 2 (далі — ЦДА України в Києві).

⁶ М а к а р и й І. История Русской Церкви. — СПб., 1882. — Т. II. — С. 621.

⁷ ДБХ. — № 5. — С. 39.

⁸ Там же. — № 35. — С. 86.

⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — № 5. — С. 18 — 20 (далі — АЮЗР).

¹⁰ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 18. — С. 39 — 41.

¹¹ ДБХ. — № 36. — С. 86 — 87.

¹² К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 195.

¹³ ЦДА України в Києві, ф. 159, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

¹⁴ Х а р и ш и н М. Київська митрополія і Визвольна війна // Україна православна. — 1995. — № 1 (січень) — С. 14; К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — С. 283.

¹⁵ ЦДА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 15204, арк. 112 — 112 зв.

¹⁶ К а м а н и н І. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницького // АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. XII.

¹⁷ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — К., 1941. — № 120. — С. 146 — 147; № 121. — С. 147; № 204. — С. 267 — 268 (далі — ІУДМ); Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. 2. — С. 20.

¹⁸ Документы об освободительной войне украинского народа. — К., 1965. — № 87. — С. 231 (далі — ДОВУН).

¹⁹ ДБХ. — № 68. — С. 130 — 131.

²⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К.; Львів, 1913. — С. 306; К р и п ' я к е в и ч І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 176.

²¹ К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький — поборник возз'ядання України з Росією. — Львів, 1953. — С. 16.

²² АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 153. — С. 363.

²³ Там же. — № 142. — С. 327.

²⁴ Там же. — № 162 — 163. — С. 382 — 386.

- ²⁵ ДБХ. — № 92. — С. 161 — 162.
²⁶ ЦДІА Україна в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 26, арк. 1 — 3.
²⁷ Там же, оп. 1, спр. 62, арк. 1.
²⁸ Там же, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1.
²⁹ Там же, ф. 1407, оп. 1, спр. 61, арк. 1 — 1 зв.
³⁰ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. І. Вернадського. Ф. Збірка Церковно-Археологічного музею. — Папка № 594; ЦДІА України в Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Т. 5. — СПб., 1853. — № 36. — С. 90 — 91 (далі — АЗР); К р и п ' я к е в и ч І Богдан Хмельницький. — С. 245, 255, 264.
³¹ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 60, арк. 1 — 1 зв; спр. 61, арк. 1 — 1 зв; спр. 62, арк. 1; спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64; арк. 1; ф. 159, оп. 1, спр. 4, арк. 1; АЗР. — т. 5. — № 39. — С. 93; Л а з а р е в с к и й А. Описание старой Малороссии. — К., 1902. — Т. 3. — С. 171; М я к о т и н В. Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — С. 72.
³² М у х и н Н. Киево-Братский училищный монастырь // Труды Киевской Духовной Академии. — 1896. — № 4. — С. 295.
³³ ДОВУН. — № 144. — С. 382 — 385.
³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. 3. — № 316. — С. 446; № 318. — С. 448 (далі — АЮ и ЗР).
³⁵ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 313. — С. 443.
³⁶ ДБХ. — № 20. — С. 62 — 63.
³⁷ ДОВУН. — № 87. — С. 231 — 232.
³⁸ Там же. — № 225. — С. 580 — 581.
³⁹ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 240. — С. 603 — 604.
⁴⁰ Д о р о ш е н к о Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 36.
⁴¹ В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, 1977. — Т. 2. — С. 302.
⁴² Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. 1. — № 7. — С. 166, (далі: — ПСЗ — 1), АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 267. — С. 337; № 330. — С. 480.
⁴³ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 335. — С. 487; М у х и н Н. Киево-Братский училищный монастырь. — С. 284.
⁴⁴ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 312. — С. 436.
⁴⁵ К у ш н а р е в а М., М о р д в и н ц е в В. Опальный патриарх. — К., 1992. — С. 31.
⁴⁶ Л о г в и н Г. З глибин. — К., 1990. — С. 63.
⁴⁷ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 330. — С. 481.
⁴⁸ — ⁴⁹ М а к а р и й. История Русской Церкви. — СПб., 1910. — Т. 12. — С. 55.
⁵⁰ — ⁵² ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386; АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 318. — С. 448; ІУДМ. — Т. 3. — № 120. — С. 146 — 147; Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 20; К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький — поборник воз'єднання України з Росією. — С. 9, 14.
⁵³ Л и п а Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 241.
⁵⁴ АЮ и ЗР. — Т. 3. № 318. — С. 448.
⁵⁵ ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386.
⁵⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 99, арк. 5.
⁵⁷ ДБХ. — № 213. — С. 299; № 214. — С. 300.

В. І. Яременко (Хмельницький)

Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка

Досвід показує, що великі письменники часто справляють на формування історичного світогляду та національної свідомості людей більший вплив, ніж великі історики. Саме до таких майстрів слова належить Тарас Шевченко. Тому з'ясування його історичних поглядів на національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, як і на особу самого гетьмана, не є суто академічною проблемою.

Донедавна ця тема лише коментувалася дослідниками тих чи інших творів Т. Шевченка¹ чи побіжно розглядалася при вивченні його історичних